

QARAQALPAQ TILINDE SANLIQ SÓZ SHAQABINIŇ SANLAR SIMVOLIKASI MENEN BAYLANISLI JASALIWI

Orazımbetova E.Sh.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308486>

Sanlıq sóz shaqabı muǵdar, tártipti bildiriwshi grammatikalıq kategoriya bolıp ǵana qalmastan, sonıń menen birge xalıqtıń mádeniyatı, dúnyaqarası, mifologiyalıq hám simvolikalıq kóz-qarasın ańlatıwshı áhmiyetke iye. Sol sebepli til biliminde sanlıqlardıń grammatikalıq strukturaları menen olardıń simvolikalıq mánileri ózara baylanıslı halda úyreniledi. Nátiyjede sanlar arqalı jańa mánili birlikler, qospa sózler hám frazalar jasaladı.

Sóz jasalıw sisteması barlıq tillerde universal xarakterge iye bolıp, onıń ulıwmalıq hám ózgeshelikleri qaraqalpaq tilinde ózine tán qásiyetlerge iye. Sóz jasaw sóz quramın bayıtıwdıń ayrıqsha usıllarınıń biri bolıp, eki yamasa onnan artıq sózlerdiń qosılıwı arqalı san mánili birlik payda boladı. Mısalı: «bir» sanlıǵın alıp qarasaq hár túrli sóz shaqaplarına tirkelip atlıq, kelbetlik, almasıq sózlerdi jasap, jeke zattı, hárekettiń tosınnanlıǵı, (birden), birligi, izbe-izligi mánilerin ańlatıp keledi.

Kópshilik xalıqlarda «bir» sanı «birlik» Allanıń, Qudaydıń, Táńriniń hám xalıqtıń birligin ańlatıp, bul san Quyash, Quday, kosmos, bir nárseniń baslanıwı, pütünlik simvolikasın ańlatadı. Bul san dúnyanı ańlaw, túsiniw, biliwdiń baslanıwı kózqarasınan da eń áhmiyetli san bolıp esaplanadı. Diniy mádeniyatta birlik, jalǵızlıqtı ańlatatuǵın sakrallıq mánige iye.

Qaraqalpaq tilinde xalıq birligin bildiretuǵın «bir», «birlik»ke baylanıslı bir qansha naqıl-maqallardı ushiratamız: *Irgesi berk eldi jaw almas, Awızı bir eldi daw almas; Birlikli eldiń ishine, Bir kelata el sıyadı; Birlikli el azbas, Bilimli el tozbas; Birlik bar jerde bereket bar; Birlik bolmay tirilik bolmaydı; Eki adam kelisse quda bolar, Birliksiz el juda bolar; Baylıq –baylıq emes, Birlik-baylıq t.b.* Bunnan basqada qaraqalpaq xalıq awızeki shıǵarmaları, epikalıq dóretpelerinde sanlıqlar arqalı jasalǵan muǵdardı anıq yamasa shamalıq mánisin ańlatıp, shıǵarmaǵa tásirsheńlikti arttırıp keliwshi bir neshshe mısallardı kóplep ushiratamız. Mısalı; *Bir atadan úshew-tórtew, Bir-biri menen quraldı* («Aydos biy» dástanı); *Dárwazanıń qapısın, Bir jil tórt ay qurdırdı* («Qırq qız» dástanı); *Bunday etken islerin, Eki birdey perisi, Júdá jaqsı kóredi, Bir-birinen qızǵanbay, Keyinine eredi* («Qırq qız») t.b. *Bul jerde úshew-tórtew, bir-biri, bir jil tórt ay, eki birdey* mısalları arqalı ónimli usıllardıń biri **kompoziciya** arqalı jasalıp tur.

Sózlerdiń basqa sóz shaqabına kóshiwı nátiyjesinde payda bolatuǵın sóz jasalıw túri – konwersiya usılı arqalı da sanlıqlar jasaladı: «eki» mánisine say

keliwshi jup sózi arqalı; Miywalıday atawǵa, Aq otawdı tikkende, **Juptan** qostı tiktirip,...; **Eki** kózdiń janarı, Suw túbinde gáwharday,... ,... («Qırq qız»);

Affiksál sóz jasalıw affiksaciya yamasa derivaciya, sóz payda etiw, yaǵnıy túbirge sóz jasawshı elementlerdi qosımta arqalı jańa sózlerdi payda etiw tilimizde eń ónimli usıllardıń biri bolıp tabıladı. Affiksál usıl arqalı sanlıqlardıń jańa grammatikalıq túrlerin payda etedi, sonday-aq muǵdar (esaplıq), qatarlıq, toplaw, bólsheklew sıyaqlı mánilerdi ańlatıp kelip, tildiń morfologiyalıq qásiyetin keńeytedi. Mısalı: Kún-tún júrip Gulayım, Aradan kóp kún ótedi, Bir ay on kún ótedi, **On birinshi** kún jetkende, Baxıt qusı ushadı; **Ekewi** birden darqansıp, Shaqalaqlap kúledi,.. («Qırq qız» dástanı).

ÁDEBIYATLAR:

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1976.
2. Aynazarova G., Atabaeva G. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler sózligi. - Nókis: Ilimpaz, 2023.
3. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. 9-tom. «Qırq qız» dástanı. - Tashkent: Maǵnaviyat, 2009.
4. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. 54-Tom. «Aydos biy» dástanı. - Nókis: Ilim, 2012.